

A református kollégiumok a közműveltség szolgálatában*

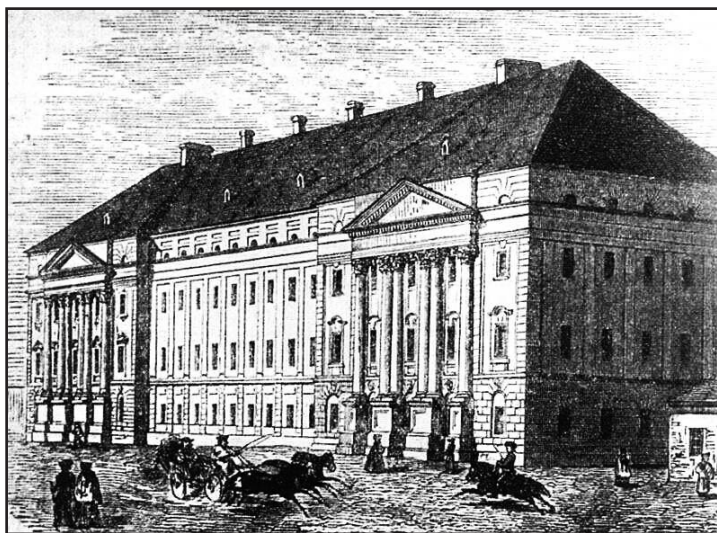
Zavarba ejtő feladat a reformáció 500. évfordulóján átfogó áttekintését adni annak, hogy mit köszönhetünk református kollégiumainknak; mi lehet az a szerepkör, amelyet betöltve nemcsak saját fennmaradásukat – időnként virágzásukat –, hanem hazánk kultúrájának gazdagodását, gyarapodását is elérték. Zavarba ejtő, hisz kínálja magát a lehetőség, miszerint a legfontosabb ismérveket tankönyvszerűen felsoroljuk, egyiket-másikat kicsit részletezzük. Ha teljességre törekednénk, akkor még címszavakban felsorolva is hosszú lenne a dicsőséglista. Ráadásul a bőség zavara mellett is ezen a kivételes évfordulón talán valamifajta értelmezését, magyarázatát is fel kellene vázolni annak, hogy se szeri, se száma e kiemelkedő vívmányoknak – túl persze a spirituális válaszokon. Dacára minden nehézségnek, terjedelmi korlátnak, az alábbiakban mindkét nagy feladattal megpróbálkozunk. Előbb számba vesszük magyarországi református kollégiumaink művelődéstörténeti jelentőségének sarokpontjait. Mivel nem ringathatjuk magunkat abba az illúzióba, hogy semmi fontosat ki nem hagyunk, ezért hangsúlyozzuk: csak pásztázó áttekintést nyújtunk, s a nagyobb jelentőségű kérdések csokrát próbáljuk összeállítani. Ezt követően pedig jellemző típusjegyek azonosításával talán hozzájárulunk az okok-okozatok azonosításához, megértéséhez is.

Persze, már a mérlegkészítés első lépésében megnehezül a vívmányok és a mögöttük meghúzódó okok elkülönítése. Annak kiemelésével célszerű ugyanis kezdeni a szemlénket, hogy mindegyik református iskolakollégium – az alájuk tartozó partikulahálózattal együtt – külön világot, egymástól markánsan megkülönböztethető organikus egységet képez. (Különösen így van ez, ha az erdélyi kollégiumokat is ideszámítjuk, jóllehet ezekre az intézményekre ezúttal nem térünk ki.) Nyilván minden iskola és egyéb szervezet kialakít a maga számára egy sajátos intézményi profilt és belső kultúrát, szellemiséget, de meglehetősen ritka, hogy földrajzilag egymáshoz alapvetően közel lévő, egy nyelvet beszélő, egy hitet valló, szoros személyes kapcsolatok sokaságát ápoló intézmények ennyire külön úton járjanak.

A debreceni kollégium mind szellemi jelentősége, mind hatósugara alapján messze a legbefolyásosabb református iskola volt évszázadokig. A XIX. század folyamán, amikor már létezett a Magyar Tudományos Akadémia, alig találunk a kollégium professzorai sorában olyanokat, akiket ne választottak volna meg akadémikusnak. A debreceni kálvinista teológia alapjaira épült hazánk harmadik nagy egyeteme, miközben évszázados tradíció alapján nőtt össze a cívisváros (*a kálvinista Róma*), a tiszántúli egyházkerület és a kollégium sorsa. Számos professzorból lett püspök, a legtöbb kollégiumi tanár több generációra visszanyúlóan rendelkezett papi felmenőkkel, s persze a tanárok utódai is az egyház, illetve világi szellemi életünk prominensei közé emelkedtek. Tudományos értelemben kitűnt Debrecen a külföldi kapcsolataival, köztük elsősorban a holland, angol és svájci egyetemi-akadémiai szférával való kölcsönhatásával, majd pedig a német orientáció ismételt erősödése nyomán a XIX. században a híres tudományos központtal, a göttingai egyetemmel való szoros együttműködéssel. Szenczi Molnár Albert, Fazekas Mihály, Tessedik Sámuel, Kazinczy

* Elhangzott a XLV. Országos Honismereti Akadémián, Sárospatakon 2017. július 5-én.

Ferenc, Kölcsey Ferenc, Arany János, Móricz Zsigmond, Bay Zoltán, Szabó Lőrinc vagy épp Szabó Magda iskolája olyan kiváló professzorokat foglalkoztatott, mint Hatvani István vagy Maróthi György (mindketten a teológiai alapú természettudományos műveltség meghatározó képviselői), a pedagógiai gondolkodást megújító Kerekes Ferenc és Zákány József, a klasszika-filológia hazai atyjának számító Budai Ézsaiás. Ne feledjük, nemzet, egyház és művelődés sorsa szorosan összefonódott, amikor 1849 első felében a kollégium imatermében tartotta egyre zaklatottabb üléseit a magyar országgyűlés képviselőháza, s ugyanitt ülésezett 1944 legvégén az ideiglenes nemzetgyűlés is.

A debreceni református kollégium épülete a reformkorban

káig majdnem homogén – de legalábbis nagyrészt kálvinista – környezet is, amely székelylén, egyházkerületében, s tágabb befolyási övezetében, az Alföldön körülvette. Miközben együttlégzett a kollégium és Debrecen városa, Debrecen mint püspöki székhely jelentősége megkérdőjelezhetetlen volt a tiszántúli egyházkerületben. A sok-sok nehézség dacára is kijelenthető, hogy mindezek a körülmények biztosították a kollégium konszolidált működését. Ez persze bizonyos tekintetben statikussá is tette annak belső folyamatait. Ennek köszönhető, hogy a kálvinista Róma kollégiumára egyszerre tekinthetünk mint világitótoronyra, s mint a református ortodoxia egyik fő központjára.¹

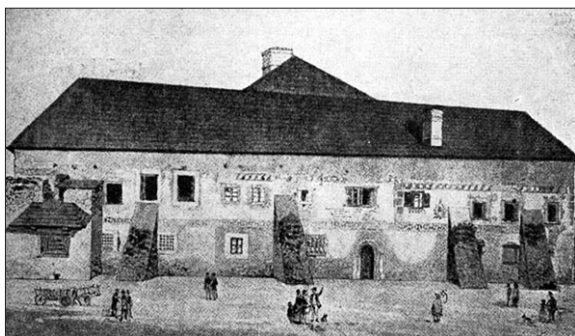
Sokkal viszontagságosabb volt a sárospataki kollégium múltja. Történetében ott éktelekednek a XVII. század végi bujdosás és a XVIII. század közepi létbizonytalanság évtizedei, a súlyos tanárhiány problémái, a még a látszólag fellendülő évtizedeket is beárnyékoló súlyos anyagi nehézségek, a hegyaljai borkultúra hanyatlásából, majd pedig Trianon után a hagyományos befolyási övezet felének elvesztéséből fakadó mindennapi élet-halál küz-

¹ Győri L. János: „Egész Magyarországnak és Erdélyiségnek világitó lámpása”. A Debreceni Református Kollégium története. Tiszántúli Református Egyházkerület, Debrecen, 2008; Kovács I. Gábor: Hit-tudomány-közélet. A Debreceni Egyetem Református Hittudomány Kara (1914–1950) professzorainak életrajzi adataira és életütleírása. ELTE Eötvös Kiadó, Budapest, 2014. 163–204.

delem viszontagságai. A pataki kollégium nem rendelkezett olyan homogén környezettel és erős, népes városi polgársággal, mint Debrecen. A Perényiek, Lorántffyak és Rákócziak csillagának leáldozása után már nagyvonalú patrónus sem segíthette a Bodrogparti iskolát. Egyfajta fenntartó és klasszikus forráshiányos helyzetben kellett biztosítani a működést. Ennek is köszönhető, hogy Sárospatak a református kollégiumok közül talán a legérzékenyebben reagált környezetének igényeire. Ezt a környezetet pedig alapvetően az északkelet-magyarországi, feltörekvő, iskolázástól és végzettségtől felemelkedést remélő kis- és legfeljebb középnemesség alkotta, amelyik egyszerre tartott igényt valamifajta teológiai és bölcsészeti műveltségre és gyakorlatias, leginkább jogi, kisebb részben gazdasági és műszaki orientációjú tudásra – mindezt pedig nem utolsósorban magyar nyelven.

Így esett, hogy a sárospataki kollégium professzorai a hagyományos teológiai és bölcsészeti területen a XVIII. század közepétől már ritkán örvendtek országos hírnévnek. Ismertségük, elismertségük néhány kivételtől eltekintve megmaradt lokális vagy regionális körben. Ezzel szemben hazánkban Sárospatakon vezették be először középfokon, majd az akadémián is a magyar tanítási nyelvet. A kollégium közvetlen szomszédságában koncentrálódott a XIX. század elején a nyelvújítási mozgalom (nem értett vele minden professzor egyet). Országos vonzerővel rendelkezett az egyedülállóan korán gyakorlatiassá váló jogászképzés, az elsők között különült el a kollégiumban a pedagógia oktatása és a tanítóképzés, s vált a tantervek megkerülhetetlen elemévé a statisztika, a mechanika vagy épp a gazdasági ismeretek. Sárospatak és térsége volt az egyik epicentruma – immár a XX. század első harmadának súlyos válságaitól menekülve elindított – országos tehetséggondozó, tehetségmentő, vagy épp a falukutató szemináriumi mozgalomnak, amely oly gyümölcsöző módon termékenyítette meg a két világháború között kibontakozó szociográfiai kezdeményezéseket. Hagyomány és sorsszerűség, innovációra való fogékonyság és a végső sorvadás réme, kiemelkedés és menekülési kényszer kavarg azokban a felemás módon sikeres kezdeményezésekben, amelyek révén Sárospatak előbb a dualizmus korában (nagyszerű kutatásokkal, kiadványokkal, folyóiratokkal, a képzés korszerűsítésével) megelőzte, hogy a regionális egyházkerületi központ Miskolc református szellemi centrummá is váljon, majd elérte, hogy a két világháború között az Angol Internátus odatelepitésével a klebelesbergi kultúrpolitika egyik ékkövévé legyen. Felemásnak kell neveznünk ezt az eredményt, hisz legalábbis jelenleg zsákutcásnak tűnik a siker – csak egy pillanat erejéig játszottunk el a gondolattal: mi lenne, ha a dualizmus korában akadémiai székhellyé vált volna Miskolc?

De nem vált, hisz Comenius szelleme kötelez. Nagyon-nagyon kevés momentuma van a magyar kultúra történetének, amikor az a kortársak szemében is vitathatatlanul világszínvonalú teljesítményre volt képes. Comenius idején ez maradéktalanul megvalósult, ez pedig hosszú időre el nem fecsérelhető muníciót biztosít Sárospataknak, s a térség reformátusainak. Ennek a szellemnek a nyomdokain járván tanultak itt aztán olyan kiválóságok,

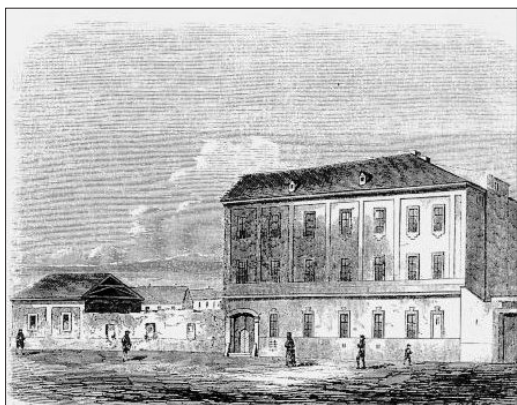
*A sárospataki református kollégium
XVI. századi épülete*

mint Bessenyei György, Kazinczy Ferenc, Nagyváthy János, Szemere Bertalan, (hacsak rövid ideig is, de meghatározó élményeket szerezve) Kossuth Lajos, Fáy András, Erdélyi János, Tompa Mihály, Gárdonyi Géza, Mórícz Zsigmond vagy Mészöly Dezső.²

A harmadik nagy magyarországi református kollégium dicsőséglistája némileg rövidebb. Pápán is felbukkant ugyan Petőfi, Jókai Mórt, Eötvös Károlyt, majd a huszadik században Nagy Lászlót, Csoóri Sándort, Lőrincze Lajost pedig teljes jogú pápai diákként tarthatjuk számon. E tekintélyes névsor legalábbis a terjedelmét illetően mégis magán viseli a dunántúli anyaiskola ugyancsak vészterhes történetét. A nyugati országrészekben még nehezebb volt protestánsnak lenni, mint a Dunától keletre. Itt az ellenreformációs tendenciák sokkal erőteljesebben érvényesültek már a XVII. században is, amelyek aztán nem csitulak a következő évtizedekben sem. Mondhatni, a pápai kollégiumra akkor köszöntöttek a legcudarabb esztendők, amikor a pataki kollégium már vissza is térhetett gönci, kassai bujdosásából a székhelyére és megszilárdíthatta a működését. Ezzel szemben a Bakony lábainál a XVIII. század közepére odáig jutottak az üldöztetések, hogy a pápai kollégiumnak a közeli faluba, Adásztevelre kellett átköltöznie, s az akadémiai ambíciók javáról is le kellett mondania egy időre. Csak II. József türelmi rendeletét követően indulhatott meg az újabb virágzás. Ekkor is meg kellett azonban küzdeni számos problémával. Beiskolázási-befolyási övezetének kiterjedése olyan nagy, a terület alakja pedig olyan amorf volt, amelynek irányítása, szellemi orientálása eleve komoly nehézségekbe ütközött (ne feledjük, Losoncól Csurgóig, Veszprém megyétől az Őrségig terjedt ez a mindenféle mértani alakzatot meghazudtoló földrajzi képződmény). Továbbá nemcsak a befolyási övezet, hanem maga a kollégiumi székhelyváros is heterogén volt felekezetiileg, s ráadásul még a református egyházkerületben sem volt egyértelmű Pápa centrális szerepe. (Sokáig húzódott például a székhelyvita, amely a Komárommal való konkurenciaharcra volt visszavezethető.) Ezzel együtt lassanként az itteni teológus-, lelkész- és jogászképzés is méltó helyet tudott kivívni magának a hazai iskolák, s nem utolsósorban a református kollégiumok sorában, s Pápa

sokat tett azért, hogy a hazai reformátusság nem szorult kizárólag a Dunától keletre eső térségekbe.³

Amikor – valamilyen rendező elv mentén – mindössze néhány iskola vívmányait, eredményeit, híres tanárait vagy tanulóit emlegetjük, felmerül a kérdés, hogy mennyire jogos az érintett iskolák kulturális jelentőségének a hangsúlyozása. Hogy nem játszottak-e más egyházak iskolái is hasonló vagy még jelentősebb szerepet a korabeli művelődés alakításában. Be kell látnunk, sok tekintetben bizony önkényes a témánk körülhatárolása. Nemcsak a református kollégiumok büszkélkedhetnek hasonló eredményekkel, hanem más intézmények is. Ezzel együtt két adattal

A pápai református kollégium régi épülete

2 Dienes Dénes–Ugrai János: A Sárospataki Református Kollégium története. Hernád Kiadó, Sárospatak, 2013.

3 Köblös József–Krántz Zsolt: „Mindenkör az országban harmadiknak tartatott...?” A pápai református kollégium tagolódása a XVIII. század közepéig. In: Acta Papensia 2005. (V.) 1–2. 1–204.; Hudi József–Köblös József: A Pápai Református Kollégium szervezete és működése a XVI–XIX. században. In: Köblös József (szerk.): A Pápai Református Kollégium diákjai 1585–1861. Pápai Református Gyűjtemények, Pápa, 2006. 7–142.

igyekszünk alátámasztani azt a vélekedést, hogy mégsem alaptalan a református kollégiumokkal külön foglalkozni: 1880-ban, tehát akkor, amikor az 1868-ban bevezetett magyarországi tankötelezettség még csak korlátozottan gyakorolt hatást a felnőtt lakosság alfabetizációs arányszámaira, a reformátusok körében 51%-os volt a betűk ismeretének mértéke. Ennél valamivel többen csak – a javarészt a német polgársághoz sorolható – evangélikusok (56,6%), illetve a villámgyors kulturális építkezést megvalósító izraeliták (57%) körében tudtak írni-olvasni. Ellenben a római katolikusok esetében csak 39,5, a görögkatolikusokéban pedig mindössze 9%-os volt a könyvműveltség alapjainak ismerete.⁴ Egy másik adalék: a kiváló társadalomtörténész-történeti szociológus, Kovács I. Gábor adatai szerint a Tiszánin-neni Református Egyházkerület területéről 1848–1944 között 19 református egyetemi tanár származott. Ez a szám annak fényében válik tanulságossá, hogy tudjuk, a régió közel háromszor nagyobb római katolikus közössége alig több, 24 egyetemi tanár kinevelését tudhatta magáénak. A korrelációs viszonyt ráadásul tovább árnyalja, hogy az is ismert, miszerint a polgári korszakban 557 római katolikus és csak 182 református tanárt neveztek ki. Ennek megfelelően az északkelet-magyarországi térség a római katolikus professzoroknak csak a 4,3, a reformátusokénak viszont a 10,4%-át nevelte ki – harmadnyi létszámlehetőségeinek dacára.⁵ Az országos, s az egy iskolaközpont régiójához kötött példa egyaránt arra mutat, hogy a református kollégiumok valóban kiemelkedő jelentőségűek voltak.

Minek volt ez köszönhető? Említettük a bevezető sorokban, hogy a válasz természetesen nagyon összetett és sokrétű vizsgálódást igényel. Ezen a ponton három elemet szeretnénk kiemelni. Nem állítjuk, hogy teljesen új gondolatok lennének ezek, s azt sem, hogy feltétlenül minden érvelésre vagy szempontra megfelelő megoldást, választ kínálnak. De talán vannak olyan súlyúak, amelyeknek köszönhetően érdemes őket újra és újra végiggondolni, egymással kombinálva is mérlegre tenni, s levonni belőlük a mára is érvényes következtetéseket. Ahogy visszatekintünk a református oktatás és művelődés történetének elmúlt ötszáz évére, folytonosnak tűnik az az igény, hogy differenciáltan ugyan, de a közönség, a közösség egészéhez szóljanak ezek az anyaiskolák. A fentebbi bekezdésekben elsősorban olyan példákat soroltunk, amelyek a kiemelkedő teljesítményekhez, tudományos irányokhoz, külföldi kölcsönhatásokhoz kapcsolódtak. De ne feledjük, az anyanyelvűség, a széles körű bibliaolvasás és -megértés programja, a falusi kisiskolázásra való szoros és intenzív odafigyelés tradíciója, a kollégiumba bekerülő szegény, ám tehetséges diákok felkarolásának módszerei mind-mind abba az irányba mutattak, miszerint a protestánsok tudatosan széles tömegbázisát alakították ki művelődési rendszerüknek. Ezzel egyszerre biztosították a tehetséges utánpótlást és a kiemelkedő kulturális vívmányok folyton növekvő befogadó közönségét.

Ennek a széles tömegbázison alapuló szisztémának kiemelkedő jelentőségű tényezője volt egyfelől a lelkészi család, másfelől a gyülekezeti önkormányzat. Nem csupán a papról beszélünk, hanem annak felmenőiről és utódairól, s oldalági rokonairól is. A cölibátus korlátaitól nem szorítva ugyanis szép lassan lelkészi dinasztiák kezdtek kisarjadni, ahol egyre jelentősebb lett a szerepe a házassági és a keresztszülői kapcsolatoknak. Ez pedig, ki-egészülve a felelősséggel és pluszjogokkal járó presbiteri szerepvállalással, aránylag széles körű példát mutatott, s felemelkedési lehetőséget nyújtott a lokális társadalomban az arra

4 *Balogh Margit–Gergely Jenő*: *Egyházak az újkori Magyarországon 1790–1992*. História, MTA Történettudományi Intézet, Budapest, 1992. 164.

5 *Kovács I. Gábor*: *Sárospatak erőterében. A tiszáninenni származású református egyetemi tanárok életrajzi adataira és életútleírása*. ELTE Eötvös Kiadó, Budapest, 2016. 92–95.

fogékonyaknak: templomba, iskolába járással, a gyülekezeti életbe való aktív bekapcsolódással, az írás-olvasás napi gyakorlásával ki lehet törni a földműveléssel töltött minden napok sorából. Ez persze leginkább az éppen csak nem jobbágyi sorban élő kismemeseket mobilizálta – mindenesetre mobilizációs csatornaként működött, s bizonyos polgári viselkedésszempontok megerősödéséhez vezetett. Márpedig a mobilizációs jelenségek mindenkor segítik az adott közösséget abban, hogy rendre kitermelje, illetve hasznosítsa a legjobb erőit, mint ahogyan egyéni szinten is a képességek, készségek fokozottabb kibontakozásához biztosít eszközöket, mozgásteret.

Végül arra a jelenségre hívjuk fel a figyelmet, hogy ezek az iskolakollégiumok egymáshoz képest is külön utakon jártak, miközben kényszerből vagy szabad akaratból, de többnyire az államhatalomtól is függetlenek voltak. Versengő alternatívákként írja le a szociológiai szakirodalom azt a szervezeti-intézményi magatartást, miszerint nem egyetlen, központi- meg határozott kánon szerint teszik a szereplők a dolgukat, hanem önnön bölcsességüket, tapasztalataikat, intézményi kultúrájukat értékes tőkeként kezelve, autonóm módon próbálják kamatoztatni.

A reformáció 500. évfordulóján a majdnem ugyanennyi éves református kollégiumaink hányatott sorsa azt üzeni nekünk, hogy az egzisztenciális és törvényi minimum kölcsönös garantálása mellett azzal lehet a legtöbb jót tenni a kiemelkedő szellemi műhelyek kifejlődése és virágzása érdekében, ha felekezettől és egyéb megfontolásoktól függetlenül figyelünk a versengő alternatívák tanítására, s teret nyitunk bizonyos mobilizációs folyamatoknak, illetve igényeknek.

Ugrai János

A protestáns nevelés virágzása Sárospatakon*

A reformáció jegyében végiggondolva a sárospataki kollégium történetét, megállapíthatjuk, hogy érdekesen árnyalhatta a kezdeti vallási állapotokat a birtokosok között 1429-től számon tartott Pálóczyak kora. Az egyházi viszonyok ekkor fellazultak, s a közép-európai reformáció első hullámai elérték Sárospatakot. Először éppen az 1420-as években, majd 1441-től 1460-ig huszita megszállás alatt állt az akkor kb. 170–180 portából álló város. Mivel kiépítették itt állásaikat és vezérük, Giskra hosszú ideig volt a Felvidék ura, aki saját pénzt veretett, s alattvalóinak kiváltságokat adományozott, feltételezhető, hogy a mezővárosi nemesek, jobbágyok, zsellérek, iparosok, kézművesek, bérlők, parasztpolgárok kb. 1000 lelkes közössége Sárospatakon és környékén nem csupán a birtokost szolgálta benne, hanem valamilyen szinten megismerkedett a huszita vallási nézetekkel és vallásgyakorlással.

Ezt alátámasztja az, hogy a huszita hatalmaskodásnak véget vető Hunyadiak – talán a Pálóczyak közreműködésével – az inkvizíció által üldözött „eretnekekkel” kiegyeznek, a katonáikat integrálja a királyi haderő, vezérük pedig végig megmarad I. Mátyás király hűségén, a nádor öccsének leányát veszi feleségül és birtokot kap (1458). Erzsébet királyné

* Elhangzott a XLV. Országos Honismereti Akadémián, Sárospatakon 2017. július 5-én.